

היווצרותם של חגי עובדי האדמה בראשית קיומה של התנועה הקיבוצית, היתה המקור העיקרי לא רק להיווצרותם של ריקודי החג בישראל, אלא של הריקוד העממי בישראל בכלל. (1)

במאמר זה נעמוד על תהליך יצירתם של דפוסים חדשים לחגים המסורתיים בהתיישבות העובדת. מדובר בעיקר בחגי-הטבע החקלאיים. נתייחס לנושא מהבחינה ההיסטורית ולא מהצד התנועתי, אף שהדבר מעמידני בפני דילמה לא קלה: כיצד להציג את הנושא כך, שיוכל לעניין גם את העוסקים במחול?

המסקנה אליה הגעתי היא, שבחידושם של חגי ההתיישבות העובדת חלקה של התנועה - כלומר המחול - היה והינו מרכיב מרכזי, אך כדי שהמחול, כמו גם המלל והלחן, יהיו קשורים במסורות החג העתיקים, יש להתייחס אל מקורות החג ודרך ביצועם בעבר. מתוכם ניתן ממילא ללמוד גם על התנועה המתבקשת, שתתאים לביצוע טקסי החג האלה.

אי לכך, עלינו לדון תחילה - ולו גם בקצרה - בשאלה, מה הם המקורות שעמדו לרשות מחפשי הדרך ומעצבי הטקסים בבואם לחדש את חגי הטבע החקלאיים-מסורתיים במסגרותיהם היחודיות? המקורות שהיו למחפשי דרך אלה היו שלושה: המקרא, המשנה והתלמוד - התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי. המקורות המקראיים קובעים את מסגרתו של החג: תאריכו, משכו ותוכנו הדתי (קרבנות, מנחות וכו'). במידה מסוימת יצביעו המקורות המקראיים גם על האירוע ההיסטורי-חברתי שבינו הוחג החג, כגון יציאת מצרים, הישיבה בסוכות, מצוות התלויות בארץ-ישראל וכו'. לעומת זאת חסרים מקורות אלה לחלוטין את ה"כיצד", כלומר איך הוחג החג למעשה על ידי הפרט ועל ידי החברה בכללותה.

יצירתם של ריקודי החג בישראל

יצירת דפוסים חדשים לחגים עתיקים בהתיישבות העובדת

מאת צבי פרידהבר

את אשר החסירו המקורות המקראיים משלימים במידה רבה מקורות המשנה ולעתים גם המקורות התלמודיים, אך רק מן ההיבטים הדתיים-פולחניים, וללא כל קשר לחיי עובד האדמה, שהוא נושא השמחה המרכזי בחגים אלה, כגון הקציר, האסיף והבציר, שמחת הביכורים, חגיגת "שמחת בית השואבה", שהוא "חג המים" הקדמון, וכיוצא באלה. חגים אלה הם חגיו האישיים וגם החברתיים של עובד האדמה, השמח על פרי עמלו, אך למוטיב הזה אין כל ביטוי במקורות הנזכרים.

מצד שני ובניגוד למקרא, המשנה והתלמוד מרחיבים את ידיעותינו בשאלת ה"כיצד", בכל הנוגע לצורה ולדרך ביצוע החגים, בעיקר חגי "שלושת הרגלים", ובהם טקסי "קצירת העומר", "הבאת הביכורים" ו"חג הערבה", שהוא חלק בלתי נפרד מחג הסוכות. (2)

יוצא דופן במסכת חגים אלה הוא חג האסיף, המוזכר במקרא כמרכיב מרכזי של חג הסוכות, במונח "באוספכם את תבואת הארץ" וכו' (ויקרא כ"ג, ל"ט). דווקא למוטיב חשוב זה, הבא לסכם את שנת עבודתו של עובד האדמה, אין כל ביטוי במשנה ובתלמודים.

על שלושת הרגלים יש להוסיף את שתי החגיגות העממיות "שמחת בית השואבה", שהיא, כפי שכבר הוזכר, חלק בלתי נפרד מחג הסוכות ובסודה מונח "חג המים" הקדמון, וט"ו באב, חג הבציר שהפך במרוצת הדורות גם ל"חג הכלולות". (3) שני חגים אלה, חקלאיים אף הם ביסודם, מתוארים בהרחבה במשנה ובתלמוד אך אינם מוזכרים כלל במקורות המקראיים.

אשר לאלמנט "חג הכלולות" שהוזכר לעיל, יכולים אנו למעשה לראות עד ימינו אנו, במגזר החקלאי הערבי המסורתי, שעונת גמר

טקס הבאת הביכורים, רמת-יוחנן

טקס הבאת הביכורים, גן שמואל, שנות ה-40

והתנועה. בקשר למרכיב התנועתי נמצאו רמזים לא מבוטלים במקורות, כגון צורת קצירת העומר והנפתו, סדר הבאת הביכורים, ריקודי שמחת בית-השואבה וחגיגות ט"ו באב, והם נוצלו במידה זו או אחרת בידי מחדשי מסורות החגים, אך אלמנט המוסיקה היה חסר לחלוטין ולא ניתן היה לשחזרו בכל דרך שהיא.

עד סוף שנות השלושים וראשית שנות הארבעים נשאו טקסי החג בהתיישבות העובדת אופי אימפרוביזציוני, ועל פי רוב היו חד פעמיים ושוננו מעת לעת. המפנה חל כאשר קמו למסגרות הקיבוציות אמנים בני המקום, בשטחי הספרות, המוסיקה והתנועה, ועיצבו בכוחותיהם את מסכות החג שיתאימו לאורח חייהם החדשים, ולא נזקקו עוד לאמני חוץ.

עיצוב החגים על ידי חברי הקיבוצים עצמם הפך אותם במקרים רבים למסורות של קבע.

אף את קטעי התפילה המסורתיים מן הסידור והמחזורים לא זנחו אנשי ההתיישבות. קטעי תפילה שתאמו את עשייתם החקלאית, כגון התפילה לגשם ולטל, לשמירה על היבולים וכיוצא באלה, הם שילבו במסכותיהם כלשונם. על כך הוסיפו כדבר מובן מאליהם את תפילת עובד האדמה החדשה, בה ביטאו בקריאה, בשירה ובמחול את תודתם על ברכת האדמה לה זכו, את הכמיהה לשלום והביעו משאלתם להצלחת עמלם בעתיד.

כדי להבין את תהליך היצירה המתמשך של החגים, נביא כאן מדבריו של אחד ממעצבי החג החשובים והמקוריים ביותר בהתיישבות העובדת, המשורר והמלחין מתתיהו שלם, איש קיבוץ רמת-יוחנן, שדבריו שימשו ומשמשים נר לרגליהם של רבים ממעצבי החגים בהתיישבות העובדת.

הדברים המובאים הם דבריו של המשורר והמלחין מתתיהו שלם, במאמר בשם "אחת הדרכים", והם מתאימים למעשה לכל ציבור המתכוון לעצב חגיו, גם בימינו ולא חשוב באיזה חג מדובר. במאמרו מובא כל ה"אני מאמין" של שלם והוא מניח את היסודות הן למחשבה והן לדרך ביצועו של החג, בצורה שמתאימה לחברה בה חי, ואלה דבריו במקוטע:

עבודת השדה היא גם העונה שבה מתפנה הפלאח למשפחתו ונותן את דעתו לעריכת חגיגות נישואים. זה היה גם המצב בהתיישבות הקיבוצית בראשיתה. בגמר עבודת הקציר נחוגו חגי הכלולות. (4)

כאן המקום להעיר שדווקא החגים שאינם מוזכרים במקרא, כגון "שמחת בית השואבה" ו"ט"ו באב", הם המעניינים אותנו ביותר כאנשי מחול, מאחר ובהם מתארים המקורות בהרחבה יתירה את המחוללים והמחולות שנהגו לחולל בהם. דבר זה נכון גם לעניין טקסי החתונה שלא נעמוד עליהם במאמר זה.

כל החגים הללו איבדו את משמעותם כחגי טבע חקלאיים במרוצת שנות הגלות, והפכו לחגי זיכרון העבר וכמיהת העם לשיבה לארצו ואדמתו לעתיד לבוא, דבר שהתבטא בעיקר בסדר התפילה. רק בראשית חידושו של היישוב החקלאי היהודי בארץ ישראל, התעורר מחדש הצורך לחוג את חגיו, כפרטים וכחברה העובדת את אדמתה. צורך זה גבר במיוחד בראשית שנות העשרים, עם היווסדה של ההתיישבות העובדת הקיבוצית בעמק יזרעאל.

משבאו ראשוני המתיישבים של התנועה הקיבוצית להכרה שכעובדי אדמה עליהם לחדש גם את חגיהם החקלאיים-מסורתיים, החלו מחפשים את הדרך ותריס אחר מקורות החג, מהותו ודרכי ביצועו. לרשותם של בעלי היוזמה עמדו אמנם כל המקורות שצוינו, אך הם לא הספיקו לשם עיצובם מחדש של החגים בחברה הישראלית המתחדשת, שכן מקורות אלה ביטאו רק את האספקטים הדתיים ואלה לא תאמו עוד את רוח החברה המתחדשת בארץ.

בכל זאת אימצו לעצמם החלוצים פרקי מקרא שבחלקם ההיסטורי התאימו לעשייה העכשווית. עליהם הוסיפו מקראות ששיקפו את הווי חיהם המתחדשים, ומסכת המלל קיבלה את צביונה החדש.

כן יכלו מעצבי החגים ללמוד על תוכנם, צורתם ומסגרתם של החגים והחגיגות על פי תיאורם במקורות.

להשלמת מסכות החג - שהמקורות לא יכלו לתת להן פתרונות מלאים ושבבעדיהן לא ייתכנו מסכות חג - שימשו המוסיקה

הערות:

(1) צ. פרידהבר, "נשים כיוצרות דפוסי מחול בחגים של ההתיישבות העובדת", בתוך: **ידע-עם** (53-54), ת"א תשמ"ו, עמ' 74-80, הנ"ל: "ריקוד העם הישראלי והאידיאולוגיה הישובית שתרגמו להתפתחותו", בתוך: **רוקדים** (17), עמוד 12-13, 31 ובעיקר בספר, **הבה נצא במחולות - לקורות ריקודי העם בישראל**, ת"א 1994, עמ' 17-22, 25-27.

(2) בקשר לקצירת העומר ראה: משנה מנחות י"ב ב"ד: הבאת הביכורים, משנה ביכורים ג' ב"ו: סוכות, משנה סוכה ד' ה': נקטת לשון עבר בה נוהגת המשנה היא תוצאת חתימתה בשנת מאתיים לסה"נ, כמאה שלושים שנה לאחר חורבן בית שני. הדבר בא להזכיר לעם את ה"כיצד" של סדר העבודה שנהוג היה בזמן שבית המקדש היה קיים, ולא רק בנושא שלנו.

(3) בנושא שמחת בית השואבה ראה: משנה סוכה ה' ד', תלמוד בבלי, סוכה נ"ג: א', תלמוד ירושלמי סוכה נ"ה: ג'. בנושא ט"ו באב ראה: משנה תענית ד' ח', תלמוד בבלי תענית ל"א: ב', תלמוד ירושלמי תענית ס"ז: א'.

(4) ראה בנדון: צ. פרידהבר, "טקסי חתונה ביישוב היהודי בארץ-ישראל בימי העלייה הראשונה והשנייה", בתוך: **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, י"ג-י"ד, י-ם תשנ"ה עמ' 406-410.

(5) ראה בנדון: תלמוד בבלי כתובות ט"ז: ב', י"ז: א'.

(6) מ. שלם, "אחת הדרכים", בתוך: **תצליל**, חיפה 1970, עמ' 99.

(7) על ראשית יצירתם המשותפת במסגרת חג הגז בחבורת הרועים שבקיבוץ בית-אלפא, ראה: מ. שלם, "שירי הגז הראשונים", בתוך: **תצליל**, חיפה 1967, עמ' 180-181; ל. ברגשטיין, "בעדר ובמחול" בתוך: **הרועה העברי**, מרחביה 1957, עמ' 105.

(8) מ. שלם, "אחת הדרכים", עמ' 99.

"חג אינו ניתן בשום אופן לשרירות. הוא מותנה לפחות בשני תנאים:

א. ביסוד ההיסטורי ב. בציבור המחזיק בו. שני עיקרים אלה נמצאו לי. היו אלה המקורות לסוגיהם, והציבור הקיבוצי. על זה נשענתי בחיפושי אחר מסגרות חג, כגון: חג גז הצאן, חגי קציר, עומר, ביכורים, אסיף ואחרים [.....]

"אשר לשאר המשאבים, מצוי הייתי אצל המקורות וידעתי להיעזר בהם. נוכחתי מה הדוק הקשר בין המלה-צליל והמשמעות בהיווצרות זמר-חג. במלה והברותיה קיימים נתונים נגינים, המשמעות אוצרת רמזיות להלך הרוח, והנושא עצמו על אף היותו מחודש, עוגן בכל זאת לא רחוק מתחום הניגון המסורתי, עולם קרוב לי מאוד כמורשת" (5).

כרבים מבני העליות הראשונות ובייחוד בני העלייה השלישית, מקימי ההתיישבות העובדת, מתתיהו שלם בא מבית מסורתי (סבו היה רב בישראל) שבניו חונכו על ברכי התרבות העברית החדשה - ספרות ההשכלה. לכן המקורות העתיקים והחדשים לא היו זרים לבני עליות אלה והם ידעו לשלבם במסורתם החדשה.

אחרי שמתתיהו שלם מצא את הפתרונות למלל וללחן, כפי שהוא מעיד על עצמו, הוא הוסיף כמובן גם את הצלע השלישית לשלמותה של מסכת החג - התנועה. למי כלשלם היה "עזר כנגד" בבניית צלע שלישית זו. מדובר ברקדנית-כוריאוגרפית לאה ברגשטיין, שכל מסכות החג בקיבוץ רמת-יוחנן, ועוד לפני כן ב"חבורת הרועים" בקיבוץ בית-אלפא, שובצו בריקודיה. (7) וכך כותב מתתיהו בנושא היווצרות מחול החג, באותו מאמר קצר שהובא לעיל:

"גם השמחות החדשות שלנו באו מהתלהבות בעיקר או מהתגשמות הערך ולא מהשמחה שבכוס דווקא, ואם לא תמיד היה ברור מהמהלך הטונלי, מילא אחריו המקצב הריקודי הנלהב, שפתח דרך למחול החג שיצא בעקבי השיר. לא מקרה הוא שהזמר קדם למחול" (8).

ניסיתי לעמוד על דרך הראשונים בעיצובן של מסכות החג ביישוביהם. אין תמה שמתוך מסכות החג שנוצרו, בשל הצורך האמיתי של החברה בחגים, נוצרו יצירות אמת. לכן לא ייפלא גם שמתוך הריקודים שפיארו את מסכות החג פרצו לא מעטים אל הציבור הרחב, שניתן היה לרקוד אותם גם כחלק מתרבות הפנאי שבאותם ימים חסרה סוג זה של בילוי מקורי. בעטיו של תהליך זה, הפך חלק ניכר של הריקודים למה שאנו מכנים היום ריקודי-עם. הם פרצו את גבולות ומקומות היווצרותם והפכו במידה רבה נחלת הרבים, אם במסגרת תנועות הנוער החלוציות ואם במסגרות החינוך השונות.

